

SZEMLE

Ruth Kestenberg-Gladstein, Heraus aus der „Gasse“, Böhmens Juden im 19. Jahrhundert, Neuere Geschichte der Juden in den Böhmisches Ländern, Zweiter Teil, 1830–1890, Hrsg. v. Dorothea Kuhrau-Neumärker, Münster, Hamburg, London, LIT Verlag, 2002, 162 p. (Geschichte Bd. 51)

A kötet szerzője Ruth Kestenberg-Gladstein történész nő sajnálatos módon nem érte meg munkája megjelenését, 92 évesen elhunyt, ezért öntötte a kéziratot végső formába Dorothea Kuhrau-Neumärker. A címben szereplő „Gasse” (utca) szó itt a gettót, a bezártságot jelenti. A könyv témája a csehországi zsidóság íróinak fokozatos eltávolodása az ortodox vallási előírásoktól, kikerülésük a gettóból, amely folyamatot a szerző elsősorban az itt tárgyalt hét író, költő szépirodalmi munkáiban követi és elemzi.

A könyvben vizsgálat alá vont időintervallum a zsidóság újabbkori történetének eleje, amely a prágai felvilágosodás korszakát és II. József rendeleteit követve, az 1830-as éektől vette kezdetét, s amelynek első jele a Monarchia cseh- és morvaországi felében az volt, hogy a héber betűkről áttértek a latin betűkkel való írásra, s ezzel vette kezdetét a zsidóság asszimilációja. A héber írásmód elhagyása a vallási ortodoxia elhagyásán kívül a tágabb értelemben vett nyitást, az elzárkózottságból való kifelé fordulást, szélesebb, németül olvasó publikum megcélzását, elérését is jelentette.

A szerző részletesen tárgyalja az írók munkásságát, tartalmilag is bemutatva egyes műveiket és analizálja azokon keresztül a zsidósághoz való viszonyukat. Minket azonban továbbgondolásra pusztán azok a tárgyalt sze-

mélyek késztetnek, akiknek voltak magyar vonatkozásaik, akár témáikat illetően, akár éltek rövidebb-hosszabb ideig Magyarországon, illetve akik periodikumok szerkesztői, esetleg műfordítók voltak, és így kerültek kapcsolatba magyar írókkal, a magyar irodalommal. Így ez az írás nem pusztán könyvismertetés, hanem inkább a mondottak magyar szempontú kiegészítése.

A csehországi születésű és a magyarországi német nyelvű lapokban publikáló zsidó írók tevékenysége igen jól feldolgozott Oszttern Rózsa 1930-ban megjelent munkájában. Természetesen a bécsi, pozsonyi és pest-budai sajtó szisztematikus feltárása sok újabb adat felbukkanását eredményezte az azóta eltelt időben.

Ludwig August Frankl (Chrast, 1810 – Bécs, 1894,) a prágai Újváros piarista gimnáziumában tanult, majd Litomyšlben volt a piarista kollégium diákja, 1828-tól Bécsben hallgatott orvostudományt, mivel ez volt az egyetlen szakma, ami zsidók számára kenyérkeresetet biztosított. *Das Habsburgerlied* (Bécs, 1832) című versciklusával és történelmi balladáival neve hamar ismertté vált. 1840-ben Lipcsében újabb verseskötetet (*Gedichte*, F. A. Brockhaus) jelentetett meg. 1841-ben átvette az *Österreichisches Morgenblatt* szerkesztői posztját és hamarosan egy új hetilap kiadására adott be engedélykérelmet, amit meg is kapott. 1842-től 1848-ig adta ki *Sonntagsblätter* című lapját. Miután Frankl 1837-ben megnősült, elfogadta a bécsi zsidó közösség ajánlatát, hogy vállalja el a titkári teendőket. Bár az orvosegyetemet elvégezte, orvosként sosem praktizált, jövedelmet 40 éven keresztül a titkári hivatal jelentett számára. Frankl az egyetemista légio tisztjeként részt vett a bécsi forradalomban. 1848 márciusában

nagy népszerűsége tett szert cenzúra nélkül ki-nyomtatott, a forradalmi ifjúságot üdvözlő *Die Universität* című versével, amelyet egy éjszakai örködést követően költött. Magyarország iránti érdeklődését mutatja az *Ein Magyarenkönig: Balladen* (Leipzig, W. F. Grunow & Comp.) című 1850-ben megjelent kötete, amely Árpád-házi magyar királyokról szóló balladákat tartalmaz. Ruth Kestenberg-Gladstein Frankl költészetéről megállapítja, hogy váltakozva hol általános, hol zsidó témákat dolgozott fel. 1856-ban elátogatott Jeruzsálembé, az útról azonban csalódottan tért vissza.

A *Sonntagsblätter* modernségével, haladó szellemével kiemelkedik az osztrák Vormärz periodikumai közül, a pletykák, színházi hírek helyett az országismeret, történelem, tudomány, technika, ipar és gazdaság kérdései álltak a szépirodalom mellett a lap érdeklődésének középpontjában. Frankl mindig kifejezetten ügyelt arra, hogy a Monarchia különböző népei az írásokban lehetőleg egyenlő súllyal szerepeljenek. Josepf Freiherr von Hormayr osztrák történészt nagyon tisztelte, ő Frankl fiatal költőként bátorította is. Hormayr *Archiv für Geschichte, Politik, Literatur und Kunst* című sorozatát a *Sonntagsblätter* példaképének is tekintette. A *Sonntagsblätter* magyar vonatkozású írásait feldolgoztam. (*Wiener und Pester Blätter der Vormärz und ihre Rolle an der Kulturvermittlung*, Rózsa, Mária, Herne, 2013, 12–55). A pesti német lapokkal, a *Pesther Tageblatt*tal és a *Der Ungar*tal a *Sonntagsblätter* szoros kapcsolatban állt, a szerkesztők kölcsönösen figyelemmel kísérték a társorgánumokat, a lapok közöltek egymástól átvett írásokat.

Frankl hosszú élete során a bécsi irodalmi élet központi alakja volt, nagy megbecsülésben állt, 1876-ban nemesi rangot is kapott, innen ered Ritter von Hochwart előneve. Neustadt Adolffal és Dux Adolffal való levelezését Bódyné Márkus Rozália mutatta be egy 2009-ben megjelent tanulmányában.

Moritz Hartmann (Trhová Dušňky, 1821–Bécs, 1872) költőként, íróként publicistaként működött. Mladá Boleslávban töltött gimnáziumi évei alatt barátkozott össze Leopold Komperettel, prágai egyetemi évei alatt (1848–1840)

Szarvady (akkor még Hirschl) Friggyessel, ekkor csatlakozott a Junges Deutschland mozgalomhoz. 1848 után Hartmann bejárta Európát, volt Londonban, Edinburghban, Dublinban és még Konstantinápolyba is eljutott a *Kölnische Zeitung* tudósítójaként a Krími háború alatt 1854-ben.

Szarvady írt recenziót Hartmann *Kelch und Schwert* (Darmstadt, [s. n.], 1845) című verseskötetéről a pesti *Ungar*ban. Ruth Kestenberg-Gladstein foglalkozik Hartmannnak ebben a kötetben megjelent magyar témájú verseivel is, amelyekben a zsidó Magyarországon hazára talál és pénzzel támogatja a forradalmat, Kosuthot, a „diktátort”. A szerzőnő többször megemlíti Hartmann esztétikus külsejét. Hartmann *Reimchronik des Pfaffen Maurizius* (Frankfurt am Main, Literarische Anstalt, 1849), című verseskötetében a magyar szabadságharcot is érinti. Később Szarvady tanácsára és segítségével kezdett el Petőfit fordítani. Szarvady a szabadságharc alatt a forradalmi magyar kormány ügynöke volt Párizsban, majd később is itt élt, szoros kapcsolatot tartott a magyar emigrációval. Hartmann 1850 őszén Párizsba költözött, és Szarvadyval Petőfi-verseket fordítottak oly módon, hogy Szarvady készítette a nyersfordítást, amit aztán Hartmann átdolgozott. A Petőfi-versfordításokat két kötetben tervezték megjelentetni, az első Petőfi 1848 márciusa előtt írt verseit, a második az ez utáni verseket tartalmazta volna. Csak az első kötet látott napvilágot: Alexander Petőfi: *Gedichte*, Aus dem Ungarischen übersetzt von Fr. Szarvady und M. Hartmann (Darmstadt, Leske, 1851). Szemző Piroska szerint Hartmann élete vége felé, 1867-ben járt Pesten, ugyanis felkérték, legyen a *Pester Lloyd* külpolitikai rovatának szerkesztője, de ezt nem vállalta el.

Adolf Neustadt (Prága, 1812–Bécs, 1875) csak a 92. oldalon említi egy lábjegyzetben, ő nem tartozik a kötetben bemutatott szerzők közé, mivel nem publikált szépirodalmat, szerkesztői ténykedése mellett közgazdasági szakíróként is működött, de a magyarországi német nyelvű sajtó fontos alakja volt. Szabadelvű publicisztikai tevékenysége miatt az osztrák titkosrendőrség üldözte, így került először Grim-

mába, Lipcsébe, majd onnan 1839-ben Pestre, 1841-ben a Saphir Zsigmond által szerkesztett *Pesther Tageblatt* munkatársa, majd ugyanez évtől Pozsonyban élt, a *Pressburger Zeitung* és irodalmi melléklapja, a *Pannonia* korszakalkotó jelentőségű szerkesztője volt. 1848-ban a pozsonyi zsidóellenes zavargások miatt hagyta el a várost. Ezután Bécsbe ment majd Prágában, Olaszországban, Angliában és Franciaországban utazott, végül Bécsben telepedett le és az *Oesterreichische Zeitung*ot szerkesztette. Vele behatóan foglalkozik Bódyné Márkus Rozália 2010-ben Münchenben megjelent disszertációjában.

Ruth Kestenberg-Gladstein a leghosszabban Leopold Kompert életét és írói munkásságát ismerteti. Leopold Kompert (Mnichovo Hradiště németül: Münchengrätz, 1822 – Bécs, 1886) egyetemi évei alatt fő kenyérkereseti forrása a házitanítóskodás volt, 1837 és 1839 között Prágában, majd 1839-től 1841-ben Bécsben. Ő az egyetlen a kötetben bemutatott zsidó írók közül, aki éveket töltött el Magyarországon. 1840-ben a Lenau költészetéből a szabadság és romantika hazájaként megismert Alföldre utazott. Hazafelé Pozsonyban megismerkedett Neustadt Adolffal, és a *Pressburger Zeitung* munkatársa lett. A Szegeden írt „Pusztabilder” című munkája megjelent a *Pressburger Zeitung* melléklapjában, a *Pannoniában* és ezt fordításban az *Életképek* is közölte – írja Szinyei. Osztern szerint útleírásain kívül néhány novellát és színikritikát is publikált a *Pannoniában* és a *Pesther Tageblatt*ban. Ezután bécsi lapok is sorra hozták írásait. A *Pesther Tageblatt* 1845 januárjában három részletben közölte Kompertnek a bécsi *Sonntagsblätter*ből átvett, a pusztaromantika kellékeit (csárda, cigány) felvonultató elbeszélését, az „Eine Musikantenwerbung”-ot. 1843-tól gróf Andrassy György meghívására a Gömör megyei Hosszúrétre ment a gróf fiaihoz házitanítónak. 1847-ben befejezte a nevelősködést és beiratkozott a bécsi egyetem orvostudományi karára. 1848-ban azonban abbahagyta tanulmányait és újságíró lett. 1848-tól 1852-ig az *Oesterreichischer Lloyd*ot szerkesztette. A gettóvilágot ábrázoló „Aus dem Ghetto” (Leipzig, Grunow, 1848) és a „Böhmische Juden” /Wien, Jaspár, Hügel und Manz, 1851) című el-

beszélésköteteivel nagy sikert aratott és ismert íróvá vált. Kompert egész életében a nagyon népszerű, zsidók és nem zsidók által kedvelt, olvasott írók közé tartozott.

Kompert prózáirói értékelését Ruth Kestenberg-Gladstein úgy foglalja össze, hogy az ifjú-német (jungdeutsch) próza vonalába sorolható, útleírásainak, zsánerképeinek a költői realizmus a legjellemzőbb stílusjegye. De Osztern Rózsa Kompert korai magyar tárgyú elbeszéléseit még romantikusnak tartja, azt írja, hogy Kompert „megelégszik néhány hangulatos vonással. A természet megelevenedése, fantasztikum, exotikum”. Természetesen használja a korban elterjedt romantikus kliséket, a nyargaló ménes, a csikós, a kocsmában a Rákóczi-indulót játszó cigány képét. Ugyanakkor például Szeged történeti fejlődésének hosszadalmas bemutatását, a líraiságból, a romantikából a realitásba való átmenetet Osztern Heine hatásának tartja. Kompert későbbi munkáiban a gettóábrázolás már az érettebb realitást mutatja. Kompert ábrázolásai azonban nem szociológiai, hanem inkább néprajzi ihletésűek. Az szerzőnő sok novella részletes tartalmi ismertetése után kiemeli, hogy Kompert az első zsidó író, aki a zsidók és keresztények közti szerelmet ábrázolta, a boldogságot azonban nem mindig sikerült elérni még a kikeresztelkedés árán sem. Kompert liberálisabb felfogásával novelláiban már utat mutatott az ortodoxiától való eltávolodás felé. Leopold Kompert a *Sonntagsblätter*ben is publikált. A lap többször közölt részleteket *Aus dem Ghetto* című művéből. Így például 1846 májusában Kompert mutatta be a zsidók tradicionális húsvéti szokásait. Gettó történeteit folytatta a lapban 1847 szeptemberében és 1848 januárjában.

A Frankl köré szerveződött bécsi zsidó értelmiségi baráti körnek tagja volt Hartmann és Kompert (valamint a kötetben nem tárgyalt pozsonyi születésű Dux Adolf és az Óbudáról származó publicistává és politikussá lett Adolf Fischhof bécsi orvos) mellett a szintén csehországi születésű Sigfried (Isaac Salomon) Kapper (Smíchov, 1820 – Pisa, 1879). A kötetben bemutatott írók mindegyike Frankl kivételével Prágában kezdte gimnáziumi tanulmányait, majd útjaik 1844 után elágaztak egymástól, hogy

aztán az 1848-as bécsi forradalom idején újra találkozhatnak. Kapper is Bécsben végzett orvos, de ő az egyetlen közülük, aki élete végéig hivatásként gyakorolta is szakmáját. Ő is résztvevője volt a bécsi forradalomnak, majd utazásai végeztével, melyek többek között Dél-Magyarországot is érintették, 1854-ben visszatért Csehországba, feleségül vette Moritz Hartmann testvérét Annát, majd csehországi kisvárosokban, élete végén pedig Prágában praktizált és a publikálást csak mellesleg üzte. A magyar téma egyetlen művében „Die serbische Bewegung in Südungarn. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Revolution” (Berlin: Duncker, 1851) szerepel. Míg Frankl és Hartmann liberális ’48-as nézeteikkel politikailag és költőileg túlhaladottnak lehet a század végére minősíteni, Kestenberg-Gladstein szerint az első csehszlovák köztársaság idején (1918–1938) Kappert a csehországi judaizmus atyjának tekintették és olvasott írónak számított. Kapper politikailag, művészileg, de főleg társadalmilag mindig cseh körökben mozgott. Bár kimondottan német neveltetésben részesült, első verseskötete mégis cseh költeményeket tartalmazott. Témái között szerepelnek identitásproblémái és a magány. Míg Frankl, Hartmann és Kompert mindig a német nyelvűséget részesítette előnyben, Kapper, aki öntudatos zsidó volt ugyan, de cseh állampolgárnak tartotta magát, fordított is cseh nyelvre. Ők négyen életük során végig levelezésben álltak egymással és figyelemmel kísérték egymás alkotásait. Bár Kappert ismerték a magyarországi német sajtó munkatársai, már csak Franklhoz fűződő kapcsolataik révén is, de publikációival sem az általam ismert hazai német nyelvű lapokban, sem a szakirodalomban nem találkozhatunk.

A szerzőnő egyáltalán nem foglalkozik Isidor Hellerrel (Jungbunzlau, Mladá Bolesláv/Csehország, 1816 – Arco, Olaszország, 1876), aki író, újságíró és szerkesztő volt, 1846-ban lett a *Der Ungar* főmunkatársa, főképp novellákat és útleírásokat publikált a lapban. 1848-ban kiadta a *Morgenröthe* című lapot, majd elhagyta Magyarországot.

Rajta kívül nem említi Julius Seidlitz (tkp. Ignaz Jeitteles, Prága, 1814 – Bécs, 1857), prá-

gai születésű bécsi író és újságíró sem, aki kikeresztelkedése után Seidlitz néven publikált. 1848-ban a bécsi *Presse*, majd később a *Wiener Stadt- und Vorstadt-Zeitung* (1855) szerkesztője volt, egész életében az osztrák cenzúra elől menekült, így került Szászországba, majd telepedett le Pesten, ahol ő vezette az *Ungar* tárca és kritikái rovatát és írt érzelmes, romantikus színezetű társadalmi novellákat is.

Kestenberg-Gladstein úgy összegzi műve végén a zsidó Vormärz íróinak jelentőségét, hogy az ő, 48 előtt napvilágot látott műveikben is megjelenő romantikus vonásokat felmutató liberalizmus a század második felében is folytatódott, amikor már általános gazdasági fellendülést értek meg a zsidók, a régi csehországi zsidó közösségek lassan megszűntek, a nagyobb, főleg iparral rendelkező városokban alakultak újabb zsidó városrészek, negyedek, ahol már a vallási szokások is liberalizálódtak. Nagyon hasznos és fontos munka ez a több évtizedes kutatáson alapuló kötet, amely segít a Nyugat- és Közép-európai zsidóság újkori történetét ezeknek a mára feledésbe merült szerzőknek a bemutatásán keresztül feleleveníteni, ugyanakkor rendkívül sok adalékot szolgáltat a korszak a német nyelvű irodalom- és sajtótörténetéhez is. Azt, hogy ezeknek az íróknak sikerült a gettóból kikerülniük, bizonyítja, hogy írói munkásságuk a német nyelvű irodalom részévé vált.

RÓZSA MÁRIA

Pesti Brigitta, Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, 2013 (Kulturális örökség), 493 p., ill.

Mindig nagy érdeklődéssel veszek a kezembe olyan művet, amely a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* retrospektív nemzeti bibliográfiája alapján készült. Pesti Brigitta könyve is ilyen, hiszen szerzője az RMNy II. és III. kötetének anyagából indult ki, amikor a 17. század első hatodfél évtizedében nyomtatásban megjelent magyar nyelvű munkák dedikációinak feldolgozására vállalkozott. Ezeket elemzi retorikai és irodalomszociológiai szempontból, majd